

Duivels dilemma



# Duivels dilemma

*De dood van 23 verspreiders van  
verzetsblad Trouw*

PETER BAK



Hilversum  
Verloren  
2019

Dit boek is mede tot stand gekomen met financiële steun van: de Stichting ter bevordering van de Christelijke Pers in Nederland, Gorinchem, Marie Colette van Spaendonck, Amsterdam, Pier Abe en Hendrik Jan Santema, Leeuwarden-Zwolle.

Afbeelding op het omslag: Trijntje Santema-Atsma (links) en Mien Bouwman leggen een krans op de fusilladeplaats van kamp Vught, 9 augustus 1946 (foto familie Santema).

ISBN 978 90 8704 790 0

© 2019 Peter Bak  
Uitgeverij Verloren  
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum  
[www.verloren.nl](http://www.verloren.nl)

Opmaak: Rombus, Hilversum  
Omslagontwerp: Studio Uitgeverij Verloren  
Druk: Wilco, Amersfoort

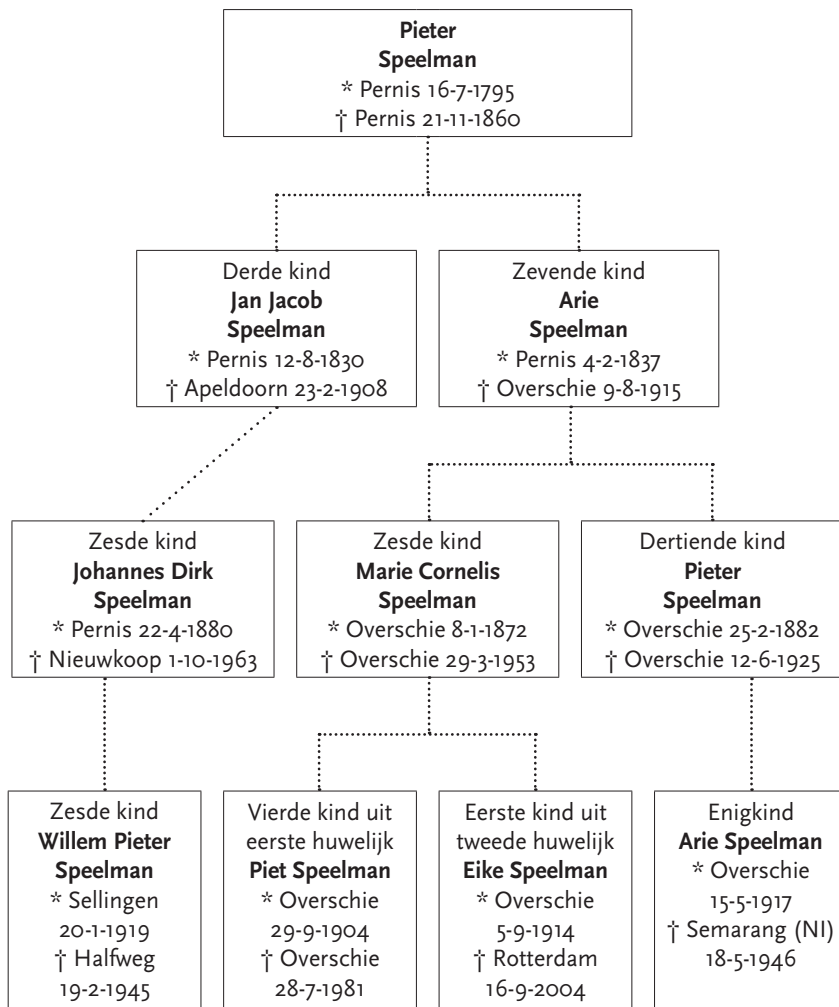
*No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

# Inhoud

Stamboom	7
Woord vooraf	9
De '23' van <i>Trouw</i>	13
1 Foto van een mooie zomerdag	15
2 Ja of nee?	19
3 De drie uit Overschie	27
4 Tussen rood en bruin	33
5 Hoe het allemaal anders ging	38
6 'Ik wist niet wat ik lás'	42
7 Ophitsend geschrift	48
8 Capituleren in de verhoorkamer	53
9 'Hier beter worden is sterven'	57
10 Foto's die een verhaal vertellen	62
11 De ramp in de Ruysdaelstraat	69
12 Het 'v-woord' gaat rondzingen	73
13 Wachter, wat is er van den nacht?	78
14 Hoe lang nog?	86
15 Schöngarth zegt 'ja'	91
16 'U moet weten ...'	100
17 'Exposé van Eiks verklaringen'	105
18 Samen in de barak	112
19 Bange stappen op het plaveisel	122
20 Het glibberige pad dat speculatie heet	127
21 'Wij mogen ons niet beklagen'	132
22 De vergadering	138
23 'Wisten we het maar'	145

Epiloog	152
Bronnen	170
Bibliografie	172
Verantwoording	176
Register	200
Over de auteur	204

# Stamboom



Relatie tussen Piet Speelman en Eike ('Eik') Speelman: halfbroers.

Relatie tussen de halfbroers Piet en Eik Speelman en Arie Speelman: neven.

Relatie tussen de halfbroers Piet en Eik Speelman, hun neef Arie Speelman en Willem Pieter ('Wim') Speelman: achterneven.





# Woord vooraf

Begin jaren negentig, nog niet zo lang afgestudeerd, werkte ik aan een boek over de regionale en lokale edities die in de laatste oorlogswinter door het verzetsblad *Trouw* werden uitgegeven. Omdat alles zijn inleiding nodig heeft, onderzocht ik ook – beknopt – de lotgevallen van het blad tot het najaar van 1944. Meteen stuitte ik op de indringendste episode uit de geschiedenis van *Trouw*. Die speelde zich af in de zomer van 1944, toen de *Sicherheitsdienst* bijna veertig drukkers en verspreiders van de krant in handen had. Op 5 augustus 1944 werden 24 verspreiders ter dood veroordeeld. De SD deed *Trouw* vervolgens, zo wilde het verhaal, een aanbod: de doodvonnissen zouden niet worden voltrokken als de uitgave van het blad werd gestaakt. Op 9 augustus 1944, vóór vijf uur 's middags, wilde de SD antwoord hebben. *Trouw* verwierp het ultimatum, waarna 23 verspreiders werden gefusilleerd. Eén had gratie gekregen.

Indertijd, begin jaren negentig, werd me al gauw duidelijk dat dit verhaal onvolledig was. Er had zich meer afgespeeld, veel meer. Het ultimatum was het dramatische einde geweest van verwickelingen die bijna twee maanden hadden geduurd. Maar het lag niet op mijn weg die te onderzoeken. Mijn boek, dat ik in opdracht van *Trouw* schreef, moest immers gaan over de regionale en lokale edities die eind 1944 waren gaan verschijnen.

Het boek verscheen begin 1993, ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van *Trouw*. De ultimatumkwestie besloeg nog geen zes pagina's van het boek, maar kreeg de meeste aandacht. Er werd veel gesuggereerd en vermoed, emoties voerden veelal de boventoon, feiten waren nogal eens schaars. Ik besloot de kwestie alsnog grondig te gaan uitzoeken. Dus wendde ik me in juni 1993, inmiddels werkend aan een proefschrift over *Trouw*, tot het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Ik werd doorverwezen naar het ministerie van Justitie die het beheer had over de archieven betreffende de berechting van oorlogsmisdadigers. Aan de Haagse Schedeldoekshaven, waar het ministerie indertijd was gevestigd, bleek de aanduiding 'zaak illegale blad *Trouw*' goed voor een

tafel vol dossiers. Veel documenten gingen over de handel en wandel van de SD'er Erich Gottschalk die in 1943 en 1944 met de opsporing van *Trouw* was belast. Wekenlang heb ik zitten pennen.

Tijdens een van mijn laatste bezoeken meldde de ambtenaar van dienst dat dezelfde dossiers ook werden geraadpleegd door twee heren die in opdracht van het dagblad *Trouw* werkten. Navraag bij hoofdredacteur Jan Greven leerde me dat de voormalige redacteurs Henk Biersteker en Ben van Kaam ook aan de ultimatumkwestie werkten. De bedoeling was hun bevindingen in augustus 1994, vijftig jaar na dato, in een zaterdagkatern van de krant te publiceren. We besloten de handen ineen te slaan. Dan was het later, na augustus 1994, aan mij om alsnog een boekje te schrijven. Er was stof te over, te veel om in de krant af te drukken.

De inspanningen van het onderzoekstriumviraat mondden uit in een opzienbarende conclusie. 'GEEN ULTIMATUM, LOT TROUW-GROEP STOND VAST,' meldde de voorpagina van *Trouw* op 6 augustus 1994. Het had er alle schijn van dat de 23 gefusilleerde verspreiders al weken ten dode opgeschreven waren geweest. Veel was evenwel nog onduidelijk, vooral over wat zich nu precies in de weken en maanden voorafgaand aan het 'ultimatum' en de executie van de '23' had afgespeeld. Het was aan mij dit uit de doeken te doen, maar het kwam er niet van. Verder dan een half hoofdstuk bracht ik het niet. De 'spanning' was eraf, het momentum voorbij – en ik worstelde met mijn proefschrift. De ordners met aantekeningen over de ultimatumkwestie belandden op de plank en gingen uiteindelijk, na mijn promotie in 1999, naar zolder. Ik begon een freelancebestaan; de oorlog en verzetsblad *Trouw* waren ver weg, het 'ultimatum' en de '23' ook.

In 2014 haal ik de ordners weer van zolder. Een jaar later bezoek ik de plaats waar de verspreiders en drukkers van *Trouw* hebben gevangengezeten: Haaren, het vroegere grootseminarie, dat tijdens de oorlog als gijzelaarskamp en *Polizeigefängnis* is gebruikt. Het gebouw blijkt nog geheel in tact te zijn en is deels als Gedenkplaats ingericht. Er wordt een archief bewaard – én er is de wetenschap dat er over kamp Haaren nog nooit een integrale studie is geschreven. Ik verander van plan: eerst een boek over Haaren, daarna over de '23'.

In mei 2018 vindt, op locatie, de presentatie plaats van *Een oord van bang wachten. Kamp Haaren 1941-1944*. Hoezeer de historie van het grootseminarie met de verzetsgeschiedenis van *Trouw* is verweven, blijkt meteen na afloop van de ochtendssessie. Opeens sta ik tegenover nazaten van de Amsterdamse *Trouw*-verspreider Lodewijk van Duuren:

twee neven, die beiden diens naam dragen. Twintig minuten later word ik benaderd door een nicht van de Harderwijkse gebroeders Mooij, twee andere verspreiders die tot de '23' hebben behoord en in Haaren hebben gevangengezeten. Later, tijdens de signeursessie, schuift ze me omzichtig vijftig euro toe. 'Voor het boek over de 23,' zegt ze. Ik wil het niet aannemen, maar ze houdt aan.

Een jaar later, eind mei 2019, is het zover. Het boek is af, 25 jaar na dat eerste, onvoltooide hoofdstuk. De redacteurs en verspreiders die in de zomer van 1944 bij de ultimatumkwesie betrokken zijn geweest, leven niet meer. Wat dat betreft was het beter geweest als ik het boek in de jaren negentig had geschreven. Dan had ik een aantal van hen nog kunnen interviewen. Er staat tegenover dat mijn in 2016 en 2017 verrichte onderzoek naar kamp Haaren nieuw archiefmateriaal heeft opgeleverd, waarmee ik voor het boek over de '23' mijn voordeel heb kunnen doen. Het is niet te veel gezegd dat beide boeken een tweeluik vormen.

Het boek dat de lezer nu in handen heeft zou er nooit zijn gekomen zonder financiële steun. Die kreeg ik van de Stichting ter bevordering van de Christelijke Pers, die toezicht houdt op de redactionele koers van *Trouw* en prioriteitsaandeelhouder is. Ook was ik erg blij met de geldelijke bijdragen van Marie Colette van Spaendonck en Pier Abe en Hendrik Jan Santema, nazaten van tijdens de oorlog omgekomen verspreiders van *Trouw*. Noch zij noch de bestuurders van de Stichting ter bevordering van de Christelijke Pers hebben zich met de inhoud van dit boek bemoeid. Die taak was voorbehouden aan vier door mij aangezochte meelezers, te weten politicoloog Peter Bootsma, auteur van *Trouw: 75 jaar tegen de stroom in*, theoloog Jan Greven, voormalig hoofdredacteur van *Trouw*, en de historici Dick de Mildt en Bart Wallet. Dick de Mildt is een achterneef van Jan de Mildt, één van de '23'; Bart Wallet is directeur van het instituut dat het *Trouw*-archief bewaart: het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit. Ik heb er in de jaren negentig aan mijn boek over de lokale en regionale uitgaven van *Trouw* mogen werken, vervolgens aan mijn proefschrift. De vier meelezers ben ik zeer erkentelijk voor hun commentaar op mijn manuscript.

Ook richt ik graag een woord van dank aan degenen van wie ik archiefmateriaal ter inzage heb gekregen. Hun namen staan achter in het boek vermeld. Voorts ben ik dank verschuldigd aan uitgeverij Verloren, die direct bereid was ook dit boek 'te gaan doen', na eerder mijn boek over kamp Haaren te hebben uitgegeven. Ik had in Cees van der Laan, hoofdredacteur van *Trouw*, een belangstellende volger van mijn verrichtingen.

Brigitte de Kok, medewerkster van Nationaal Monument Kamp Vught, attendeerde mij op de in Zuid-Afrika gepubliceerde kampmemoires van *Trouw*-drukker Rudolf Heer. Ook ben ik haar dankbaar omdat ze mij belangwekkende correspondentie onder de aandacht bracht van Dionysius den Engelsen, die tot de groep van de 23 gefusilleerden behoorde. Hans Seijlhouwer, archivaris van eerder genoemd Historisch Documentatiecentrum, ben ik erkentelijk omdat hij mij foto's van de '23' bezorgde.

Op woensdag 9 augustus en donderdag 10 augustus 1944 vonden de '23' de dood. Beide dagen beroeren nog altijd de levens van nabestaanden en nakomelingen. Soms raakt verleden tijd nooit voltooid.

Peter Bak  
Sint-Pancras, 6 juni 2019

# De '23' van *Trouw*

Rudolf Maria van Baarle	Rotterdam 31 juli 1918	Vught 10 augustus 1944
Steven Bastiaans	Eext 7 februari 1891	Vught 10 augustus 1944
Louis Cornelis Dijkman	Amsterdam 5 augustus 1919	Vught 9 augustus 1944
Lodewijk van Duuren	Tilburg 5 augustus 1919	Vught 9 augustus 1944
Dionysius Jacob den Engelsen	Zevenbergen 1 april 1921	Vught 10 augustus 1944
Pieter Fleurke	Apeldoorn 1 december 1929	Vught 9 augustus 1944
Petrus Johannes van Gils	Zevenbergen 6 oktober 1916	Vught 10 augustus 1944
Cornelis de Graaff	Goes 3 november 1914	Vught 10 augustus 1944
Johannes Hagedoorn	Zwolle 2 juni 1911	Vught 10 augustus 1944
Jan Gerhard van der Laan	Groningen 14 december 1914	Vught 10 augustus 1944
Arthur Victor Martens	Pontianak (NI) 27 september 1917	Vught 10 augustus 1944
Johannes Reinier de Mildt	Zeist 26 februari 1924	Vught 9 augustus 1944
Hermanus Willem Mooij	Harderwijk 30 januari 1923	Vught 10 augustus 1944
Theodoor Mooij	Harderwijk 21 februari 1920	Vught 10 augustus 1944
Joseph Maria van de Mortel	Tilburg 5 april 1919	Vught 10 augustus 1944
Jan Nauta	Almelo 3 mei 1917	Vught 10 augustus 1944
Everhardus Overeem	Aalten 12 oktober 1919	Vught 10 augustus 1944
Jan Willem Hendrik Penning	Deventer 21 september 1917	Vught 10 augustus 1944
Willem Santema	Scharnegoutum 2 maart 1902	Vught 9 augustus 1944
Johannes Spits	Fort de Kock (NI) 18 maart 1916	Vught 10 augustus 1944
Hendrik Uittien	Brummen 16 september 1898	Vught 10 augustus 1944
Friedrich Machiel Vogel	Zwijndrecht 23 mei 1909	Vught 10 augustus 1944
Douwe Werkman	Groningen 12 juli 1914	Vught 9 augustus 1944

